ISSN 1300-3372

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

AYLIK DERGİ

461

SAYI 461 YIL XXXIX EYLÜL 2001

TÜRK KÜLTÜRÜ

Yayın Ta.: Kasım / 1962
Yayımlayan:
TÜRK KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ
Kuruluş Ta.: Ekim 1961

★

İmtiyaz Sahibi
Prof. Dr. Şükrü ELÇİN

★

Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

★

Fiyatı: 800.000-TL.
Yıllık Abonesi
(2001 yılı için)
8.000.000-TL..

Yurtdışı:
- $ 25.-
- DM. 40.-
Abone bedeli, 171.379 numaralı posta çeki hesabına yatırılabilir.
Ödemeli gönderilmez.

★

Dergiye gönderilen yazılar basılsın basılmasın iade edilmez. Dergideki yazılar kaynak gösterilerek alınabilir. Makalelerdeki fikirler imza sahiplerine aittir.

Türk Kültürü, uluslar arası hakemli dergidir.

★

İdare ve yazışma adresi:
BAHÇELİEVLER
SONDURAK,
17. SOKAK, NU. 38
06490 ANKARA
Tel: 213 31 00
Faks: 213 41 35

★

Dizilip Basıldığı yer:
Ankara Üniversitesi Basımevi
Beşevler / Ankara
Tel: 213 66 55

İÇİNDEKİLER

Sayın okuyucularımızın Enstitümüze gönderdikleri istek yazılarında adresleri ile birlikte posta kod numaralarını da bildirmeleri rica olunur.

RUSYA'NIN DOĞU ANADOLU SİYASETİNDE EÇMİYAZİN KİLİSESİNİN ROLÜ (1828-1915)

*Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ**

Çarlık Rusya, sıcak denizlere inme düşüncesinde kendisine engel olarak gördüğü Osmanlı Devletini yıkabilmek için uzun yıllar plânlı politikalar üretmiştir. Bu plânlardan biri de; Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden İskenderun Körfezine inmekti. Bunun için Rusya, bölgede yaşayan İran ve Osmanlı Ermenilerini emperyalist çıkarları doğrultusunda yönlendirme gayretine girdi.

Daha XVIII. yüzyılda Rus Çarı I. Petro, Doğu ticaretinden faydalanmak için Ermenilerden istifade etmeyi düşünmüş ve onları Rus topraklarına davet ederek kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyazı vermeye hazır olduğunu bildirmiştir[1]. Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır. Bu durum da Rusya'nın, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde gerek siyasal, gerek askerî strateji belirlemesinde etkili olmuştur[2]. 20 Haziran 1804'te İran'la yapılan ilk savaştan sonra İran Şahı'nın bölgedeki otoritesi zayıflamış ve Rusya Eçmiyazin'le komşu olmuştur. Ermeniler bu tarihten itibaren aralarında ırk ve mezhep farkı olmasına rağmen Hristiyan Rusya'ya karşı olan ilgilerini saklamamışlardır[3].

Rusya, Kafkasya'da yürüttüğü müstemlekeci siyasetin gereği olarak Bizans döneminden bu tarafa, tarihî Azerbaycan topraklarında dağınık hâlde bulunan Ermeni ahalinin ve Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesinin[4]

---

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) K. Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII*, S: 17'den (Ayrı basım), Ankara 1988, s. 368 vd; S. Cöhçe, "Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991)*, Ankara 1992, s. 100.

(2) Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (nşr. B. Umar), İstanbul 1998, s. 25 vd.

(3) Bk. H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies I*, New York 1901, s. 232.

(4) Bizans İmparatorluğunun uç beyliklerinde yoğun olarak yaşayan Ermenilerin çeşitli bölgelere tehciri ve Bizans-Ermeni ilişkileri için bk. D. Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", *TK.*, S: 452, (Aralık-2000), s. 752-760.

bulunduğu toprakların, Erivan Hanlığının[5] hâkimiyetinden çıkarılarak (% 73.8'nin Müslüman olduğu), "Ermenistan Vilâyetine" çevrilmesini hedefledi[6].

Rus İncil cemiyeti, 1815'te Petersburg'da on beş bin Ermenice İncil bastırdı. Bununla yetinmeyen cemiyet daha sonra Osmanlı Ermenilerinin çoğunun Türkçe konuştuğunu dikkate alarak[7] 1822'de Türkçe İncil bastırıp Ermenilere dağıttı[8]. Yine aynı yıl Rus hükümetinin Eçmiyazin Kilisesine gösterdiği yakın ilgiyi bahane eden Katoğikos Ephraim (Efraim), bölgede cereyan eden Osmanlı-İran savaşında Rusya'nın korumasına sığınarak barış imzalanana kadar Çar'ın güvencesi altında kaldı[9]. Bu ilgiden memnun olan Rusya, hedefine ulaşmak için Kafkasya ve diğer doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilere karşı faaliyetlerini yoğunlaştırdı[10].

İran Ermenilerinin Rusya'nın korumasına girme istekleri, XIX. yüzyılın ilk döneminde bölgeye yayılma arzusunda olan Rus ordusunu harekete geçirdi[11]. Aras vadisi boyunca ilerleyen Rus kuvvetleri Ermeni toplumu için mukaddes olan Eçmiyazin şehrini de içerisine alan Erivan bölgesini işgal etti[12].

5 Mart 1828 yılında Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. O zamana kadar İran'ın elinde olan Eçmiyazin Kilisesinin de bulunduğu topraklar Rusya'nın hâkimiyetine geçti. Tıpkı Gürcistan ve Kırım hâdisesinde olduğu gibi işgal edilen bölgeler önce Rusya'nın himayesinde *"bağımsız"* bir Ermenistan olarak ilân edildi. Kısa bir zaman sonra da Rusya

(5) Erivan'ın kuruluşu ve Rus-İran muharebeleri sonucunda 1828'de Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçişi için bk. M. Bala, "Erivan", *İA IV*, s. 311-315.

(6) M. Abdullayev, "Rusya'nın Şimali Azerbaycan'da Müstemlekecilik Siyaseti", *Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri*, (nşr. H. İsaxanlı), Hazar Üniversitesi 2000, s. 45.

(7) 1835-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Alman subayı Moltke, Türk hâkimiyeti altındaki Ermeniler için "Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hakim milletin adetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlardır." demektedir. [Bk. H.V. Moltke, *Türkiye Mektupları*, (nşr. H. Örs), İstanbul 1969, s. 35.] Ayrıca Ermenilerin durumu ve Türklerle ilişkileri hakkında bk. E. De Amicis, *İstanbul* (nşr. B. Akyavaş), Ankara 1986, s. 162.

(8) N. A. Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara 1976, s. 85. Yine bu faaliyetler çerçevesinde 1816 yılında Rusya'da (Moskova) açılan ilk Ermeni Gymnasium (Jimnastik Okulu) için bk. E. Smith, *Armenia I*, Boston-New York 1833, s. 224 vd.

(9) E. Smith, *Armenia II*, Boston-New York 1833, s. 116.

(10) R. Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 107.

(11) 1827 kışında Katoğikos Nerses Aşdarages, cemaatına şöyle sesleniyordu. "Ararat dünyasının ve Ermeni milletinin şaşkınlık ve takdirini kazanacağımız zaman, ana tahtın eski bağımsızlığının yeniden kurulması ve canlandırılması günü geldi. Ermeni kahramanları, ayağa kalkınız, İranlıların işini bitiriniz. İhtiyar Masis'i (Ağrı Dağı) sevindiriniz. Bir defa daha vatan topraklarını kanlarınızla boyayınız ve sonra hür olarak yaşayınız." Savaş Ermenilerin'de desteklemesiyle Rusların zaferiyle sonuçlandı. Bk. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 757.

(12) W.E.D. Allen, P. Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, (nşr. Gnkur. Basımevi), Ankara 1966, s. 20. R.G. Hovannisian, *Armenia On The Road to Independence 1918*, Los Angeles 1967, s. 8.

tarafından ilhak olundu. Çar I. Nikola, 21 Mart 1828'deki Emirnamesiyle *"Ermeni eyaletleri"* olarak vaftiz edilen yeni toprakları İmparatorluğuna dahil etmeyi kararlaştırarak, unvanlarına *"Ermenistan Kralı"* sıfatını da ekledi[13].

Rus-İran savaşında İran Ermenileri ülkelerine ihanet ederek, Rus ordusu saflarında savaştıkları gibi Rus askerlerine öncülük de ettiler. Böylece, Rus ordusu Urmiye ve Erdebil'i ele geçirdi. Rusya ile İran arasında Türkmençay antlaşmasının imzalanmasıyla bölgede yaşayan Ermeniler bir sene içerisinde mal ve mülklerini satarak Erivan bölgesine nakledilecekti. Böylece *Rusya, Erivan Hanlığını Ermenistan Vilâyetine çevirme projesini de hayata geçirmiş oldu.* Yapılan tehcir sonunda gönüllü veya zorla 40 bin Ermeni, antlaşmanın on beşinci maddesi gereği, göç etmek zorunda bırakıldı[14]. Göç eden Ermeniler, Rus hükümeti tarafından Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Erivan bölgesine yerleştirildi. Çar I. Nikola bu davranışıyla tarihî coğrafyaya müdahale ederek, bölgedeki demografik yapıyı Hristiyanlar lehine bozma gayretine girdi. Bu gelişmeler sonucunda, Osmanlı tebaası olan Gregoryen Ermeniler üzerindeki Rusya'nın tesir ve yönlendirme kabiliyeti de iyice arttı. Böylece doğu ve batı Türklüğünün irtibatı kesilecek ve sunî bir Ermenistan oluşacaktı[15]. İşte bütün bunlar Ermeni kiliseleri içerisinde en yüce ruhanî makam olarak tanınan Eçmiyazin'in Rus sınırlarına katılarak Rusya'nın emir ve kontrolü altına girmesiyle başlamış oldu.

Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Ermeni toplumu ile olan münasebetlerini de en üst seviyeye çıkarttı. Buna Ermeni toplumunun içinde bulunduğu coğrafya da müsaitti. Çünkü aralarında mezhep (inanç) ve ırk farkı olmasına rağmen Rusya'dan başka yakınlaşacakları bir Hristiyan devlet yoktu. Bu durum başta Eçmiyazin Kilisesi olmak üzere Ermeni maceracılar tarafından da hoş karşılandı. Ermeni gençlerinin bir çoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tanındı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da İmparatorluğun seçkin ve askerî tabakası içerisinde yerini aldı[16].

Ruslar, Petersburg'daki İmparatorluk İlimler Akademisinde *"Ermeni tarihi ve edebiyatı"* üzerine metin ve tercümeler yayımlamaya başladı. Daha da önemlisi Ruslar *"Pan-Slavizm"* propagandasıyla Osmanlı Devletini içten vurmayı hedefledikleri gibi, Anadolu cephesinde de Hristiyanlık propagandası ile ordularına Ermenileri, yardımcı kuvvet olarak kullanmak istiyordu[17]. Başlangıçta Rusların bundan maksadı kurdukları Ermenistan'ı iki İslâm

(13) Bk. Y. Ternon, *Ermeni Tabusu*, (nşr. E. Oğuz), İstanbul 1995, s. 53; L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles, 1963, s. 24.
(14) Bk. K. Beydilli, *agm.*, s. 372 vd.
(15) R. Şahin, *age.*, s. 130.
(16) R.G. Hovannisian, *Armenia On The Road to Independence 1918*, Los Angeles 1967, s. 7 vd; S. Cöhçe, *agm.*, s. 100.
(17) Bk. F. Kırzıoğlu, "Armenya/Yukarı-Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", *Atatürk Üniversitesi XX.Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında (Makaleler Derlemeler) II*, Ankara 1978, s. 59.

devletine, Osmanlı ve İran'a karşı tampon bölge olarak kullanmaktı. Fakat bu iki İslam devletinin bir türlü toparlanamadığını gören Rusya, eğittiği Ermeni gençlerin bir kısmını Osmanlı Devletine karşı kullanmak üzere Rus ordusunda istihdam etti. Bir kısmını da teşkilatlandırarak Osmanlı Ermenilerini ayaklandırmak için Doğu Anadolu'ya gönderdi[18].

Rusya, Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devletiyle savaş durumuna geldi. 1828 yılında Rus güçleri Paskeviç[19] kumandasında Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Yol boyunca Ermeniler Rus ordusunu sevinç gösterileriyle karşıladılar[20]. Kars ve Çıldır'daki Ermeniler, Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesiyle Rusya'nın yanında yer almakta tereddüt etmediler. Hatta Ruslar Kars'ta ele geçirdikleri silahları bunlara dağıttığı gibi bir kısmını da Rus ordusuna asker olarak dahil etti[21].

Osmanlı-Rus savaşı neticesinde yapılan (1829) Edirne Antlaşmasıyla Doğu Anadolu'nun bir kısmı Rusların eline geçti. Bu durum Rus ordusundaki Ermenilerle, Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkileri daha da hızlandırdı. Böylece Ermeni toplumu ile Ruslar arasında hem dinî hem de siyasî münasebet başlamış oldu[22]. Savaş sonunda Rus ordusu ile birlikte hareket eden Kars ve Erzurum bölgesindeki pek çok Ermeni yaptıklarına karşılık olarak, Müslümanların misillemesinden ve Osmanlı Devletinin yargılamasından korktukları için bölgeden Ahıska'ya göç etti[23]. Çar Nikola, İran'la yaptığı antlaşmada olduğu gibi Osmanlı Devletiyle yaptığı antlaşmada da, Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyanlara tam serbestlik verilmesini ilk şart olarak ileri sürdü. Böylece 1830 tarihinde Rusya'ya ümit edilenden daha fazla Ermeni göç etti[24].

Ruslar 1830'larda Osmanlı topraklarından çekilirken de aynı şeyi yaparak, beraberinde götürdükleri Ermeni göçmenleri Revan vilâyetine ve Ahıska bölgesine yerleştirdi. Böylece Rus hükûmeti Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmüş olduğu duvarı sağlamlaştırdı. Ermeni göçmenlerinin çocukları ve gençleri Rus okullarına ve Harbiyesine alınarak, Ruslara bağlanıp hizmet etmeleri hedeflendi[25]. Bu da Rus hükümetinin Osmanlı Ermenileri üzerindeki

---

(18) Bk. M. Saray, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar", *XI. Türk Tarih Kongresi V*, Ankara 1994, s. 1757.

(19) İran-Rus savaşlarında ve Türkmençay Antlaşmasındaki (1 Şubat 1828) başarılarından dolayı Paskeviç'e, Rus hükûmetince bir milyon ruble para ile *"Erivan Kontu"* payesi verilmiştir. [Bk. M. Bala, *agm.*, s. 314.] Paskeviç'in 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşındaki başarıları için bk. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu Biyelkin'in Öyküleri*, (nşr. A. Behramoğlu), ? 1999, s. 57 vd.

(20) R.G. Hovannisian, *age.*, s. 8.

(21) K. Beydilli, *agm.*, s. 383 vd.

(22) A. Süslü vd, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995, s. 120.

(23) R.G. Hovannisian, *age.*, s. 9.

(24) Rusya'ya göç ettirilen Ermeniler için bk. K. Beydilli, *agm.*, s. 365-408; *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi II-III*, (nşr. Tarih Vakfı), İstanbul 1999, 408 vd.

(25) M.K. Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s. 72.

politikasını kolaylaştırdı. Zaman içerisinde Rus politikasıyla uyum sağlayan Ermenilere, Rus yanlısı Ermeniler de denildi[26].

Çarlık Rusya, hâkimiyeti altına aldığı Ermeni toplumunun inançlarını 1836'da resmen tanıyarak, Eçmiyazin Katoğikoslarını daha kolay yönlendirebilmek için Pologenia adı verilen kanun çıkardı[27]. Bütün bu faaliyetlerle Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için Eçmiyazin'i cazibe merkezi haline getirmeyi hedefliyordu. Çar böylece Ermeni toplumunun, Katoğikosunu serbest olarak seçmesine müsaade etmiş oluyordu. Ancak bu seçim, Eçmiyazin de bulunan sinod (meclis) tarafından yapılacak, dışarıdaki Gregoryen Ermeniler de temsilciler vasıtasıyla seçime iştirak edeceklerdi. Sonuçta seçilen iki Katoğikostan birini Çar onaylayacaktı. Böylelikle Rus hükûmeti, Gregoryen Ermenileri himayesi altına alarak, bir anlamda İngiltere ve Amerika'nın Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini engellemeyi amaçlamaktaydı[28]. Bir de açıklanan emirnamede, Çar hükümeti tarafından Sinod'a "Çinovnik-Prokuror" unvanı ile bir memur konuldu. Bu hükümet memurunun onayı eklenmeden, Katoğikos ve Sinod hiçbir iş yapamayacaktı[29]. Yapılan seçim sonucunun Çar'ın tasdikine sunulması, onu kendine taraftar bildiği bir kimseyi seçme hakkına sahip kılıyordu. Rus hükümeti iç politikasında Ermenileri bu şekilde oyalarken, dikkatlerini de dışarıya yöneltmeyi ihmal etmiyordu. Rusya, Osmanlı Ermenilerine, sefiri vasıtasıyla Rus Ortodoks Kilisesi ile birleşmelerini arzu ve tavsiye eden bir beyanname yayımladı[30]. Ermenilere öteden beri Ortodoks mezhebine girmeleri hâlinde himayeye mazhar olacaklarını telkin ediyordu[31]. Bundan da maksat, Osmanlı topraklarında bulunan Ermenileri, Eçmiyazin Kilisesi eliyle nüfuzu altına almaktı. Ama, çalışmaların kısa zamanda hedefine ulaşmadığını gören Rusya, esas gayesini açığa vurmakta gecikmedi[32].

---

(26) Ayrıca Rusya'nın tesirinden fazla kurtulamayan bu Ermenilere *"Şarklı Ermeniler"* de denir. Bk. R. Şahin, *age.*, s. 183.

(27) M. Ormanyan, *The Church Of Armenia*, London 1955, s. 72 vd.

(28) G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 182.

(29) E. Uras, *age.*, s. 172.

(30) G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul 1953, s. 256 vd.

(31) Gregoryen Ermenilere verilen hak ve imtiyazlar geri alındı, Ermeni ruhani reisleri bu karara direndi. Diğer taraftan Ermenilere yapılan baskılara karşı manevî nüfuzunu harekete geçiren Papalık makamı, Çar Nikola'yı sert bir protesto ile uyardı ve Hristiyan aleminin tavassutunu istedi. Yapılan baskılar neticesinde Çar, aldığı karardan geri adım attı. Böylece Eçmiyazin Kilisesi ve mensupları, Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yok edilmekten kurtulmuş oldu. Bk. G. Çark, *age.*, s. 258; D. Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000, s. 86.

(32) Buxton kardeşler Ermenistan hakkındaki eserinde, Rusya'daki Ermenilere yapılan baskıları şöyle dile getirir; "Ermeni Kilisesinin serveti, Rusya'nın hırsını çekti. Rus hükümeti bu serveti elde etmek istedi. Galitzin, Eçmiyazin'e asker gönderdi. Ermeniler askerleri taşa tutular. Katoğikos yerini bırakmaya mecbur kaldı. Rus Subayları, hazinelerin anahtarlarını istediler. Onların bu istekleri reddedildi, bunun üzerine kilisenin kapılarını kırıp, paraları ve kıymetli eşyayı götürdüler. Manastırların arazisi zapt edildi. Her yerde kiliselerin mallarına,

Rusların esas maksadı Ermenilere bağımsızlığını kazandırmak değil, aksine kendi sınırları içerisindekilerini Ortodokslaştırmak, Osmanlı Ermenilerini de Babıali'ye karşı kendi menfaatlerini temin edecek tarzda kullanmaktan ibaretti. İstanbul'da ve Doğu Anadolu'da hep bu amaç doğrultusunda çalışıyorlardı. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devletinin bazı memurlarını da parayla elde etmişlerdi(33).

Ermeni toplumundaki eğitim görmüş olanların neden Rus yanlısı duygular taşıdıklarını Konsolos Taylor, Kont Clarendon'a gönderdiği 19 Mart 1869 tarihli raporunda şöyle izah eder. "...arkalarında büyük devletler bulunan, Protestan, Katolik misyonerler, Osmanlı ülkesinde bütün eylemlerini ve din değiştirme faaliyetlerini yasal yollardan yaptılar. Ancak mezhebî manada kendilerini destekleyecek güç olmadığından Gregoryen Ermeniler bu işleri kendi mezheplerinden yaşlı kimseler ya da muhtekir meclis üyeleriyle yürütmek zorunda kaldılar. Katolik ve Protestan Ermenilere bakarak bunlar da zorunlu olarak başka bir devletin himayesini sağlamak için harekete geçtiler. Doğu Anadolu'da Osmanlı Ermenilerinin bir çoğunda Rus pasaportu vardı. Olabildiğince gizlilikle sağlanan bu belgeler, herkesçe bilinmekte ve geniş ölçüde dağıtılmaktaydı. Rusya'nın, Osmanlı Gregoryen Ermenilerine gösterdiği ilgi ve Eçmiyazin'in Rus topraklarında olması, bu ruhanî makamın Rus politikasını desteklemesi, Eçmiyazin yanlısı Ermenileri Ruslara yaklaştırdı(34)."

Ruslar Osmanlı Devleti aleyhine, Osmanlı Ermenileri üzerindeki bilinçlendirme faaliyetlerini Eçmiyazin Kilisesi aracılığı ile yürütme plânlarının artık sonuçlarını alıyordu. Çünkü Eçmiyazin Katoğikosluğunun Rus Çarlarıyla olan yakın ilişkileri ve bu merkezin Osmanlı himayesi altında yaşayan din adamları üzerindeki etkisi, Rusya'yı Osmanlı Ermenilerinin başına kendi davasına sadık papazları yerleştirme noktasına getirdi(35). Bu papazlar, Rus

---

gelirlerine el konuldu. Ayin yapılmadı. Papaz ve öğretmenler parasız kaldılar. Rus hükümeti, papazlara ve öğretmenlere Ortodoks olurlarsa kendilerine iki kat aylık verileceğini vaat etti. Fakat kimse din değiştirmeyi kabul etmedi." [Bk. Buxton Kardeşler, *Travels and Politics in Armenian*, London 1914, s. 75'den naklen; E. Uras, *age.*, s. 427.] yine aynı şekilde Edovart Driault, Çar III. Aleksandr'ın Ermenilere yönelik politikasını şöyle ifade eder: Çar III. Aleksandr, Ermenileri Ortodokslarla karıştırarak, bir topluluk hâline getirmek için bir takım tedbirler aldı. Ermeni okullarını Eçmiyazin Katoğikosu'nun elinden alarak, Rus hükümetinin denetiminde Rusça eğitim yapan okullar hâline getirdi. Ermeni memurlarından da ya Ortodoks mezhebine geçmelerini ya da istifa etmelerini istedi. Ermeni talebelerini Rus Üniversitelerinden atarak adeta Gregoryen Ermenileri ve kilisesini ortadan kaldırma düşüncesindeydi. Bk. E. Driault, *Şark Meselesi*, (nşr. Hafız), İstanbul 1328, s. 329.

(33) *Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, (nşr. B. Yayınları), İstanbul 1990, s. 395.

(34) B. Şimşir, *British Documentes On Ottoman Armenians I*, Ankara 1989, s. 64 vd.

(35) E. Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, (nşr. O. Arıman), Ankara 1967, s. 34.

Çarlarının istek ve arzuları doğrultusunda hareket ediyorlardı[36]. Bunun için Rusya'nın takip ettiği ve büyük bir titizlikle üzerinde durduğu şark siyaseti, Osmanlı Devletinin zayıflamasında ve dağılmasında en çok tesir icra eden sebeplerden biri olacaktır[37]. Özellikle Çarlık Rusya, Osmanlı Devletindeki iç huzursuzluğu artırmak gayesiyle Rus yanlısı Ermenileri, Eçmiyazin vasıtasıyla kullanmaya devam etti. Ruslar bu konuda o kadar ileri gittiler ki, Üç Kilisede (Eçmiyazin) Gregoryen Ermeni papazına, Ermenileri Osmanlı hükümetine karşı ayaklandırması önerisinde bulundular. Fakat söz konusu Papaz, bu fikri kabul etmeyince boğularak öldürüldü ve bu arada Ermeni manastırı da yakılarak kıymetli eşyaları yağmalandı[38].

Rusya, Eçmiyazin Kilisesinin içerideki nüfuzunu yok denecek bir seviyede tutmakla beraber, dışarıdaki nüfuzunun güçlenerek devam etmesinde menfaat görüyordu[39]. Bu arada Birinci Meşrutiyetin İlânından (1876) Osmanlı Ermenilerinin memnun olmaları[40], Rusya'nın, Ermenilere yönelik faaliyetlerini artırmasına sebep olacaktır[41]. Bunda da en önemli araç yine Eçmiyazin'dir.

Rusya, Doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat havzası hakkındaki düşüncelerini gerçekleştirmek için[42] 1828-1829 savaşında olduğu gibi yine aynı şekilde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında da bölgede yaşayan Rus yanlısı Ermenilere, silah, araç, gereç desteği vererek donattı[43]. Böylece Rus ordusu bölgede kendisine yerli işbirlikçileri vasıtasıyla lojistik destek sağlamış oldu. Bu savaşta Rus ordusundaki Ermeni subay ve yöneticilerin öncülüğünde başarıldı[44].

---

(36) Sadrazam Cevat Paşa'dan Mabeyn Başkitabetine (14 Eylül 1893), *BOA*, Yıldız Sadaret Hususi, 4-Ra-1311, İç no: 702-1475 280 / 18; *BOA*, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 315, Sıra no: 45, İç no: 3-1-2, Evrak no: 2294; *BOA*, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 315, Dosya no: 78, Evrak no: 11787 / 267.

(37) R. Karadağ, *Şark Meselesi*, İstanbul ?, s. 83.

(38) B. Şimşir, *age.*, I, s. 86.

(39) K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 23.

(40) M. Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır 1987, s. 12.

(41) S.J., E.K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 249 vd.

(42) E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, Ankara 1988, s. 129.

(43) *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question I*, (nşr. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı) İstanbul 1989, s. XIX. Ayrıca Rusya, Ermeni toplumunu ayaklandırmak ve gerektiğinde böyle bir isyanı yönetmek üzere Doğu Anadolu'ya Rus subaylar gönderdi. [Bk. Petersburg Büyükelçisi Şakir Paşadan Hariciye Nazırı Asım Paşaya (5 Ekim 1880), *BOA*, HNA, Endikatör: S-II, Dosya no: 120, İç no: 5, Karton no: 191.] Başka bir belgede de Başvekil Said Paşadan, Sivas Valisi Hakkı Paşaya gönderilen 7 Ekim 1880 tarihli emirnamede; Ermenileri, İngiltere'den evvel Rusya'nın yardım ve nezaretine sığındırmak göreviyle Kafkasya'dan Beyazıt, Van ve Erzurum taraflarına on subayın gönderildiği, şimdi de aynı şekilde İstanbul'dan, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum'a on subayın görevlendirilerek hareket ettiklerini bildirerek, bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bk. *BOA*, Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 24, Defter no: 332, Zarf: 162, VIII.

(44) S.J., E.K. Shaw, *age.*, II, s. 252.

Rus Çarları tarafından Eçmiyazin Kilisesine seçilen Katoğikosların, Rusya'nın Osmanlı topraklarında yürüttüğü emperyalist politikaların hayata geçirilmesinde azımsanmayacak derecede rolleri olmuştur[45]. Çarlık Rusya'nın bu başarısı, 3 Mart 1878 günü imzalanan Ayastefanos Antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili bir madde konmasıyla daha da pekişti. Bu madde ile Ermeni ve Ermenistan adları ilk kez bir uluslar arası antlaşmaya girmiş oldu[46]. Aynı zamanda bu madde ile Osmanlı hükümeti için yeni bir yükümlülük, Rusya için de yeni bir ahdi hak doğdu[47]. O zamana kadar Osmanlı Devleti ile problemi olmayan İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bir kısım Ermeniler bilhassa Rusya'nın tahriklerine kapılarak, Ermeni ideallerini gerçekleştirmek üzere harekete geçti[48].

Eçmiyazin Kilisesi vasıtasıyla Osmanlı Ermenilerini kontrol eden Rusya'nın hedefi, plânın ikinci ayağı olan Doğu Anadolu'dan Basra'ya veya Çukurova'ya doğru uzanan ve kendi kontrolünde kalacak bir Ermenistan oluşturmaktı. Rusya, Ermenileri kışkırtarak sıcak denizlere açılma imkanı ararken, bu durumu sezen İngilizlerin müdahalesi ile olayların seyri değişti[49]. Bu arada Rus ajanları, Babıali ve çevresinde Rus askeri çekilir çekilmez müslümanların Ermenileri yok edeceği propagandasını yaymaktaydılar. Bu ve benzeri propagandaların tesirinde kalan Rus yanlısı Ermeniler telaşa düştüler[50]. Doğu Anadolu'da asıl büyük Ermeni göçü bu savaştan sonra oldu. Rus yanlısı Ermeniler yaptıklarının karşılıksız kalmayacağını düşünerek, Rus askeri çekilirken yüz bin kadar Ermeni de Erivan

(45) E. Granville, *age.*, s. 33.

(46) Antlaşma metni için Bk. Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları I*, Ankara 1953, s. 395. Alman Şansölyesi Bismark, Ayastefanos sonuçlarının gözden geçirilmesi için Berlin de bir konferansın toplanmasını teklif etti. Rus Çarı, Avrupa Konferansının toplanmasına razı olmadığı takdirde savaşın kaçınılmazlığını anladı. Görüşmelerin bir ara kesilmesine rağmen toplantıyı kabul etti. [Bk. A.F. Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye II*, (nşr. B.S. Baykal), Ankara 1987, s. 58; S. Shaw, E.K. Shaw, *age.*, II, s. 237.] Ayastefanos Antlaşmasını gözden geçirmek için Berlin'de toplanan konferansta Ermeni Meselesi, Rusya ile İngiltere arasında rekabete neden oldu. Her iki devlette Ermenilerin sempatisini kazanmak için Ayastefanos Antlaşmasında geçen Ermenilerle ilgili ıslahât maddesinin Berlin Antlaşmasına da girmesi için gayret sarf ettiler. Böylece Ermenilerle ilgili madde bu kez de Berlin antlaşmasının 61. maddesinde yer aldı. [Antlaşma maddesi için bk. N. Erim, *age.*, I, s. 423.] Rusya bu maddeden hareketle bir müddet "Ermeni reformlarıyla" ilgilenecek ve siyasî menfaatleri icabı, Türk-Rus münasebetlerinde "Ermeni meselesi" gündeme getirecektir. Bk. A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 100.

(47) C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986, s. 4.

(48) Çoşkun Üçok, *Siyasî Tarih*, Ankara 1951, s. 289. İstanbul Ermeni Patrikliğinin bağımsız Ermenistan kurma çabaları için bk. D. Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896), *Osmanlı II*, (nşr. G. Eren), Ankara 1999, s. 153-159.

(49) M. Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)* Ankara 1985, s. 128.

(50) B. Şimşir, *age.*, I, s. 210; C. Küçük, *age.*, s. 31.

ovasına gitti[51]. Çünkü bunlar işgal sırasında boş durmamış Müslüman ahaliye eziyet etmişlerdi. Bu himaye ve yönlendirme gerçekte din kisvesi altında emperyalist maksatlarla yapılmaktaydı[52]. Anadolu'daki Ermenilerin dinî kimliklerini ve yeni oluşmakta bulunan millî hislerini Rusya kendi amaçları için durmaksızın sömürüyordu[53].

Rus Çarı II. Aleksandr, 1881 martında bir nihilist tarafından öldürülünce Rusya'nın Doğu Anadolu Politikasındaki değişiklikleri daha da belirgin hâle geldi. Zira bu devlet söz konusu tarihten itibaren dışarıda her türlü bağımsızlık hareketlerine karşı koyan, içeride ise Ruslaştırma siyaseti güden bir politika izlemeye başladı. Dolayısıyla Rusya, Osmanlı Ermenileri lehine ıslahât yapılması konusu ile ilgilenmekten adeta vazgeçti[54]. O yüzden 1883 yılından itibaren kendi hâkimiyeti altındaki Ermenilere karşı tutumu da sertleşti. Öyle ki, kendi tâbiiyetindeki Ermenilerin, daha önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı Ermenileri ile ilişkilerinâ bile iyi gözle bakmaz oldu[55] ve sonuçta 1885 yılında bu cemaate ait bütün dinî okulları kapattı[56].

Ermeni meselesinde İngiltere'nin insiyatifi ele geçirmesi ve diğer taraftan Balkanlarda yeni ortaya çıkan Romanya ile Bulgaristan'ın izlediği politikalar, Rusya'yı hayal kırıklığına uğrattı. Bütün bu gelişmeler Rusya'nın, Ermeni

---

(51) C. Küçük, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, (İzmir 26-27 Mayıs 1983)*, İzmir 1983, s. 85.

(52) E.Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Ankara 1971, s. 8.

(53) J. Mc Carthy, *age.*, s. 117.

(54) C. Küçük, *age.*, s. 89; Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (nşr. F. Özerengin), İstanbul 1994, s. 143; K. Gürün, *age.*, s. 159.

(55) K. Gürün, a.g.e., s. 163; A. Mınassıan, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İstanbul 1995, s. 83. Kafkasya Valisi Galiç, 1898 yılında Çar'a sunduğu raporda şunları söylüyordu. "Ermeni ihtilali fikri komiteler tarafından yayılmaktadır. Bu fikirlerle dolu ihtilalci Ermeniler Kafkasya'dan acil olarak uzaklaştırılmalı, ihtilâl fikrinin Ermeni ahaliye yayılmasını önlemek için şiddetli davranılmalıdır. İlk tedbir olarak da istiklâl fikri mekteplerde aşılandığından Ermeni mektepleri, Rus maarifine bağlanarak kontrol altına alınmalıdır. Bu düşünceden hareketle 320 Ermeni mektebini kapatmış ve mal varlığını maarif nezareti emrine almış bulunuyorum. Tarafınızdan tasdikini rica ederim. Ermenilerin matbuat ve bilumum hayır cemiyetleri, siyasetle uğraştıklarından matbaalarını ve cemiyetlerini kapatma salahiyetinin verilmesini teklif ederim." Bk. O. Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü*, İstanbul 1984, s. 149 vd.

(56) L. Nalbandıan, *age.*, s. 144. Rus Ermenileri, Rusya'nın kendi dillerini ve özelikle dinlerini yok etmek istediğini fark ederek, köydeki Ermeni ilkokullarını olabildiğince kilise ile işbirliğine yönlendirdi. Şehirlerde gönüllü dindarların desteğiyle ortaokullar açıldı. Fakat bu okullar Rus yöneticiler tarafından kapatılıp, sadece resmî olarak jimnastik eğitimi veren okullar hâline dönüştürüldü. Ermeni rahipler bu okullarda el altından kendi dillerini ve dinlerini öğrencilere vermeye çalıştılar. [bk. B. Şimşir, *British Documentes On Ottoman Armenians (1880-1890) II*, Ankara 1989, s. 570.] Bu gelişmeler karşısında; 1885 yılında Rus hükûmeti, Ermeni aydınları tutukladığı gibi, okul ve kiliselerini kapatarak mallarına el koydu. [Bk. E. Granville, *age.*, s. 31.] Rusya'daki Ermeni gazeteleri şiddetle göz altında tutulduklarından seslerini çıkaramıyorlardı. Bk. Tarhan Büyükelçiliğinden Hariciye Nezaretine (19 Mart 1892), *BOA*, HNA, Endikatör: T.S, Karton no: 13, Dosya no:11, İç no: 70-6.

toplumu üzerindeki siyasetinde mühim bir değişiklik yapmasına neden oldu. Aynı hatayı Doğu Anadolu'da da tekrar edip günün birinde o taraftan da yolunu kesecek bir Ermenistan oluşumunu tehlikeli görmeye başladı[57]. Rus Hariciye Nazırı Prens Lobanow *"biz Garptaki hatamızı Şark da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz"* dedi. Yani, milliyeti Slav ve mezhebi Ortodoks olan Bulgaristan Prensliği Rusya'ya bu kadar küstahça karşı koymaya cesaret ettiğine göre Slav ve Ortodoks olmayan bir Ermeni hükümetini, Rusya'nın itaati ve buyruğu altında tutmak elbette daha zor olacaktı. Rusların en büyük hedeflerinden biri de Ermeni Kilisesini, dilini ve kültürünü değiştirmekti. Bu dönem Çarlık Rusya'nın, Kafkasya'yı ruslaştırma siyasetinin en şiddetli dönemi idi. Güney Kafkasya'da, Anadolu'dan daha fazla Ermeni vardı[58].

Rusya'nın Doğu Anadolu politikasını bu dönemde açıkça; "Rus hududunda Ermenisiz Ermenistan" şeklinde ifade edilmekteydi[59]. Bu manada Rusya, Ermenilere hiç bir zaman büyük bir teveccüh göstermedi[60]. Hatta son dönem Kafkas hudutlarına iltica etmiş olan Osmanlı tebaası Ermenilerin hareketlerini kontrol altında bulundurmayı Osmanlı hükümetine gizlice vaat bile etti[61].

Rusya'ya göç 1901 yılına kadar devam etti. Fakat Ruslar merkez olarak seçtikleri Eçmiyazin Kilisesi ve civarını nüfus bakımından yeterince Hristiyanlaştırdıkları için gelen Ermenilere *"ya Rus tabiiyetine geçersiniz ya da Rus topraklarını terk edersiniz"* diyerek baskı yapmaları üzerine pek çok Ermeni tekrar Osmanlı topraklarına geri dönmek zorunda kaldı[62]. Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusya tarafından hayata geçirilen proje neticesinde bölgede demografik yapı Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştı. 1823 nüfus sayımına göre Karabag ahalisinin % 8.4 Ermeni iken bu durum 1832'de % 34.8'e, 1897'de yapılan sayıma göre ise % 53'e çıkmıştır[63]. Eçmiyazin Kilisesi

(57) M. Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, İstanbul 1983, s. 176.
(58) İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV,* İstanbul 1955, s. 333.
(59) E. Granville, *age.*, s. 58.
(60) Eçmiyazin Kilisesinden, İstanbul Ermeni Patrikliğine gönderilen mektupta, Rusya'ya göç eden Ermenilerin bir kısmını Rus hükümetinin iade etmek istediği, ancak Katoğikosluğun araya girmesiyle bu işin bahara tehir edildiği bildirildi. Gerekçe olarak da bölgede yaşayan halkın kalabalık olduğu, dolayısıyla bunlara verilecek ziraata elverişli toprak bulunmadığı, ortaya çıkan acıklı durumun Patriklikçe, Osmanlı hükümetine arz edilmesi istendi. [bk. Adliye ve Mezahip Nazırı Rıza Paşadan Mabeyn Başkitabetine (14 Nisan 1894): *BOA*, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya no: 8-L-1311, Evrak: 803 / 8196, No: 93 / 45; Ayrıca Bk. *BOA*, HNA; Endikatör: TS, Karton no: K 84, Evrak no: 115 / 2781-16.] Daha sonra Rus Büyükelçisi İgnatief'in Hariciye Nazırı Sait Paşaya gönderdiği 9 Şubat 1895 tarihli yazıda; Rusya'ya geçiş yapan Ermenilerin hepsinin elinde Osmanlı pasaportu bulunduğunu, on binlerce Türk tebaası Ermeni'nin Kafkas halkı için bir yük olduğunu belirterek bunların Osmanlı hükümetince geri alınmasını istedi. Bk. *BOA*, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 297, Dosya no: 26, İç no: 5, Evrak no: 129.
(61) J. Pichon, *Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları Avrupa'nın Yakın Şarka Hululünün Tarihçesi*, (nşr. C. Yalçın), İstanbul 1939, s. 139.
(62) E. Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 70.
(63) M. Abdullayev, *agm.*, s. 47.

etrafında Ermeni nüfusun yoğunlaşması o güne kadar Müslümanların yaşadığı coğrafyanın Hristiyanlaşmasına neden olmuştur. Plânın bundan sonraki ayağında ise Rusya, Osmanlı topraklarında kalan Ermenilerin vasıtasıyla Doğu Anadolu'yu ele geçirme gayretine girecektir.

İstanbul Rus sefirinin, "Politiche Corresqondig" de çıkan bir beyanatında; Rusların Ermenilere olan sempatilerine rağmen Ermeni meselesine müdahale etmek ve bu suretle Rusya'nın gelecekteki politik hareketini sekteye uğratmak niyetinde olmadığını ifade etti[64]. Osmanlı Devletinin içte ve dışta devamlı problemli olması, ordusunun donanım itibarıyla eksik olması, Rus siyasetinin ana hatlarını oluşturmaktaydı[65].

Rusya'nın Doğu Anadolu bölgesindeki çıkarları, Osmanlı Ermenilerinin tam veya yarı bağımsız siyasi bir varlık olarak görülmelerine asla razı olmayan bir politika izlemek zorunda bıraktı[66]. Bundan bir müddet sonra Rostof'a gelerek Rus İmparatoru ve İmparatoriçesini ziyaret için müracaat eden Eçmiyazin Katoğikosuna, Ermeni meselesi sonuçlanıncaya kadar kabul edilmeyeceği bildirildi[67].

İç politikada Çarlık rejiminin yumuşaması üzerine, daha önce el koyduğu Eçmiyazin Kilisesinin mallarını 1903 yılında iade etmeyi kararlaştırdı[68]. Bu kararla yumuşayan Ermeni-Rus ilişkileri Trablusgarp'ın işgali ve Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devletini çok sarstığı bir dönemde yeniden hareketlendi. Başta Katoğikos olmak üzere Patrikhane ve etrafında oluşan Rus yanlısı Ermeniler tarafından, Rusya'nın müdahalesiyle doğu illerinde ıslahat meselesi de bu dönemde tekrar ortaya çıkarıldı[69].

Öte yandan Rusya'yı en çok tedirgin eden, Balkan savaşlarında Osmanlıyı bozguna uğratan küçük Hıristiyan devletlerinin saldırısından cesaret bulacak ihtilâlci Ermeni örgütlerinin, Doğu Anadolu'da benzeri bir harekete geçmeleriydi. Böyle bir isyan yalnız Anadolu topraklarıyla sınırlı kalmayacak,

---

(64) Sadrazam Kamil Paşadan Mabeyn Başkitabetine (27 Eylül 1890), *BOA*, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 12-S-1308, İç no: 1, Evrak no: 239 / 44.

(65) Tahsin Paşanın Hatıraları..., s. 69.

(66) *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question II*, (nşr. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı) İstanbul 1989, s. 10 vd. Rusya, bu politikasını Hariciye Nazırı Giers vasıtasıyla özel görevle Petresburg'da bulunan Fuad Paşaya, Ermeni meselesinde Osmanlı Devletini tam olarak desteklediklerini, bu meselenin siyasî olmayıp Osmanlı Devletinin dahili meselesi saydığını, bunu da İngiltere'ye resmen bildirdiklerini belirtti. Bk. Özel görevle Petersburga giden Fuad Paşadan Mabeyn Başkitabetine (31 Aralık 1894), *BOA*, HNA, Endikatör: T, Karton no: 153, İç no: 475.

(67) Hariciye Nazırı Sait Paşadan Sadrazam Cevat Paşaya (12 Mayıs 1895), *BOA*, HNA, Endikatör: M.T, Karton no: 775, İç no: 17, Zarf: 1312.

(68) Y.T. Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 232. Bu dönem de Rusya, 1904-1905 Rus-Japon harbine kadar sürecek olan Ermenilerin kültürel ve ticarî faaliyetlerini engelleme politikasını da sistemleştirdi. Bk. R. Şahin, *age.*, s. 189.

(69) E. Uras, *age.*, s. 577.

Kafkasya'daki Ermeniler de olaya karışacaklardı. Bu da Rusya'nın gerçek amacını engelleyecekti. İşte bu şartlar altında Rusya, politikası gereği Ermeni isteklerine sahip çıkma bahanesiyle Doğu Anadolu'da ağırlığını sürdürecek bir formül geliştirmişti. Bu formülün adı da; *Berlin Antlaşmasında yer alan Anadolu'daki Ermeniler için yapılması gereken reformlardı*[70]. Böylece Kafkasya'daki ihtilâlci Ermenilerin dikkati Doğu Anadolu'ya çekilerek Osmanlı Ermenilerine yönlendirilmiş olacaktı. Diğer taraftan Rusya, söz konusu dönemde Osmanlı Ermenileri arasında gelişen milliyetçilik fikirlerinin kendi Ermenilerine de yansımasını önlemek için, faaliyetlerini Eçmiyazin Kilisesinin ruhanî tesirini Ermeni toplumu üzerinde kuvvetlendirme yönünde yapmıştır[71].

Rusya yaklaşık iki yüzyıldır sürdürdüğü Eçmiyazin Kilisesini kendi hedefleri doğrultusunda başarıyla yönlendirme siyasetini kısa bir aradan sonra yeniden başlattı. Bu dönemde Eçmiyazin Katoğikosu Sürenyan, verilen emirlere, uymakta ve bu işe alet olmakta gayet uygundu. Petersburg'a yaptığı ziyarette daha cemaatinin dinî problemleri için hiçbir şey yapmadan Ermenilerin siyasî hürriyetleri konusunda çalışmış ve kendilerini tamamıyla hükümdarın eline bırakmıştı. Yakın Doğu siyasetinin şartları başkaydı. Rusya'yı yine Osmanlı Ermenilerini himayesine almaya sürüklüyordu[72].

İleri tarihlerde Osmanlı topraklarında çıkacak olan silahlı ayaklanma hareketlerinin büyük bir çoğunluğu yapılan düzenlemeye göre, Rusya Ermenistan'ından yani Eçmiyazin'den idare edilecekti[73]. Bu cümleden olarak Rusya, Ermeni meselesinin kendi emperyalist emelleri doğrultusunda çözümlenebilmesi için Eçmiyazin Kilisesini, 1912 yılı yazında Osmanlı Ermenileri arasında zemin hazırlamakla görevlendirdi[74].

I. Dünya Savaşı arifesinde Avrupa kamuoyunu, Ermeni meselesi lehinde bir Rus müdahalesi için seferber etmek gereği ortaya çıkınca, Çar hükümetinin sadık birer elamanı olan Eçmiyazin Kilisesinin yöneticileri çok yararlı birer araç hâline geldi[75]. 16 Nisan 1914'te Eçmiyazin Katoğikos'u, Türk-Rus sözleşmesinden dolayı kendisine bilgi veren Sazanof'a yazdığı teşekkür mektubunda; Ermeni toplumunun Rusya'ya bağlılığını, Ermenilerin yeniden tarih sahnesine dönmesini sağlayan sevgili hükümdarı II. Nikola'ya ve onun

(70) Y.T. Kurat, *agm.*, s. 229 vd.; Reformların uygulanması için bk. M. Şaşmaz, "Ermenilerin Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (nşr. H.C. Güzel), Ankara 2000, s. 93-104.

(71) R. Şahin, *age.*, s. 189.

(72) E. Uras, *age.*, s. 376. Rusya'nın amacı İstanbul ve Doğu Anadolu topraklarını ele geçirmekti. Ermenistan bu amaca ulaşmak için sadece bir ön karakol durumundaydı. Rusların yaptıkları demir yollarından bazıları ok gibi dosdoğru bir şekilde Ermenistan'dan geçerek Osmanlı hududuna kadar uzanıyor ve orada bitiyordu. Bu durum Rusların maksadına açıkça göstermektedir. Bk. L.R. Hartıll, "Men Are Like That", *1856-1923 Emperyalizm Kıskacında Türkler Ermeniler Kürtler*, (nşr. E. Yavi), İzmir 2001, s. 317.

(73) M. Bala, *Ermeniler ve İran*, İstanbul 1927, s. 25 vd.

(74) E. Granville, *age.*, s. 64.

(75) E. Granville, *age.*, s. 36.

yöneticilerine övgü dolu sözlerle taltifte bulunması[76] ve yine Katoğikos'un I. Dünya Savaşının başlamasından hemen sonra 5 Ağustos'ta Kafkasya Genel Valisine gönderdiği bir mektupta; Rusya'nın bu tarihi fırsatı kaçırmamasını hatırlatarak, altı doğu vilâyetinin özerk Ermenistan statüsünde Çarlığa bağlanmasını rica ediyordu[77]. Ermeni toplumu, Rusların bu hareketini kendi hesaplarına yapılmış bir teşebbüs zannediyorlardı ve Çarlık siyasetinin kör bir aleti olduklarının farkında değillerdi[78].

I. Dünya Savaşının başlangıcında Katoğikos Keork'un bütün Ermenilerin Rusya'ya bağlılığını Eçmiyazin Katoğikosluğunun resmî dergisi olan "Ararat" ın 1914 tarihli Ağustos sayısında şu cümlelerle nakleder. "... Şimdi, Ermeni milletinin, geçmişte, tarihte, yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle göstermesi zamanı gelmiştir. Manevî evladımızın kendinden öncekiler gibi vazifelerini kahramanca ve en büyük fedakarlıklarla yapacağından emin bulunarak, bu Katoğikos emirnamemizle, bu büyük ve haklı harekete en kısa zamanda manevî ve maddî yönden yardım etmelerini ve vatanımız olan büyük Rusya'nın şerefi ve iyiliği için savaşa gitmeye hazır bulunanların bırakacakları yardımsız ailelere yardım etmelerini herkese tavsiye ederiz...[79]"

Çar'ın istiklâl vaat eden beyannamesi üzerine gönüllü Ermeni birlikleri teşkil edilerek, Rus ordusunun Doğu Anadolu bölgesine yöneldiği sırada cephe gerisinde beşinci kol faaliyetlerine başladı[80].

I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmı Kafkas Ermenileri ile tek toplum gibi bir bütün olarak iç içe bulundular[81]. Rusya, 1914 Kasımında yaptığı bir açıklama ile Osmanlı Ermenilerini Türk zulmüne karşı silahlanmaya çağırdı. Yapılan bu çağrıyı Eçmiyazin Kilisesi de uygun buldu[82]. Rus hükûmetinin desteğini alan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurma hayaliyle çeşitli dernek ve partiler kurarak olaylar çıkarıp Türk nüfusu

---

(76) E. Granville, *age.*, s. 86.
(77) Y.T. Kurat, *agm.*, s. 232.
(78) E. Uras, *age.*, s. 383.
(79) E. Uras, *age.*, s. 589.
(80) E. Akçora, *age.*, s. 76. Osmanlı Hükûmeti 21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan etmişti. Seferberlik ilk kez Ermenileri de kapsıyordu. Şark vilâyetlerinin idari reformu konusunda hem fikir olan Ermeni komitalarının yöneticileri İstanbul'da toplanarak taşra teşkilatlarına şu talimatı veriyorlardı: Rus birlikleri hududu geçip, Osmanlı ordusu geri çekildiği zaman elinizdeki her türlü imkanla her yerde aynı anda isyan edeceksiniz. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacaktır. Devletin temelleri havaya uçurulacaktır. İdari merkezler işgal edilerek, ikmal kafilelerine hücum edilecektir. Buna karşılık Osmanlı ordusunun ilerlemesi halinde, silahlarıyla birlikte birliklerini terk edip, çeteler kurarak Ruslara katılacaklardır. Bk. D. Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 300.
(81) J. McCarthy, *age.*, s. 26.
(82) E. Akçora, *age.*, s. 73.

katletmeye başladılar(83). 1915 yılı Rus-Ermeni işbirliğinin bir başka ifadeyle Rusya'nın gözünde, Eçmiyazin Kilisesinin itibarının zirveye çıktığı yıldır. Ancak bu gelişen olaylar, Devletin varlığını tehlikeye düşürünce, Babıali'yi Ermenileri tehcire tâbi tutmak zorunda bırakmıştır(84).

Sonuç olarak; Rusya, Ermeni toplumunca kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesini ve ona bağlı Ermenileri emperyalist emelleri doğrultusunda yönlendirerek(85), Müslümanların çoğunlukta olduğu Erivan bölgesindeki demografik yapıyı Ermeniler lehine değiştirmiştir. Bu da Ruslara, Kafkaslarda Doğu Anadolu'nun kapısını açacak ve üs vazifesi görecek stratejik bir alan oluşturmuştur. Çar yönetimi, Erzurum-İskenderun Hattı'nı kendine genişleme alanı olarak gördüğünden, Türklerle, Ermenileri birbirlerine boğazlatmaya çalışmıştır. Bir çok yönden Ermeni toplumu ile Osmanlı Devleti arasındaki düşmanlığın temelinde Rusların Kafkasya'daki yayılması yatmaktadır. Ermenilerin yaşadığı coğrafyada destek umarak dinî bakımdan bağlanabilecekleri belki de tek güçlü Hristiyan Devlet Rusya idi. Ancak Rusya'nın uyguladığı politikalar kesinlikle kendi çıkarlarını gözetmekten öteye geçememiştir.

(83) Ermeni ve Rusların yaptıkları katliamlar için bk. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV*, (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ankara 1995.

(84) Tehcir kararı bütün Ermenilere şamil değildir. Bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar, askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır. Osmanlı ordusunda görev yapan asker, subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet görenlerin ve ailelerinin yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası şubeleriyle, Reji İdaresi, düyun-ı umumiyye ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurlar sadakat ve iyi hâlleri göz önüne alınarak sevk dışı bırakılmışlardır. Sadakatsizlik eden ve komite mensubu olanlar azledilerek sevk edilmişlerdir. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve bulundukları yerlerdeki köylere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca ticaret ve benzeri suretlerle ikamet eden Ermeniler, Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde kalmıştır. Bu konuda arşiv belge numaraları için bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ankara 1994, s. 10.

(85) Rusya'nın Eçmiyazin Kilisesine verdiği destek ve yaptığı düzenlemelerle birlikte devamlı Ermeni toplumuna bağımsızlık vadinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. [bk. H.F.B. Lynch, *age.*, s. 233.] Başka bir ifadeyle Rusya, Kafkasya'yı ele geçirdiğinden bu tarafa Doğu Anadolu ve Mezopotamya'ya uzanan hattı her zaman elde etmeyi düşünmüştür. Bunun için Eçmiyazin Kilisesini ıslah ederek, kendi emellerine hizmet ettirdiği gibi kilise mensuplarını da bu doğrultuda yönlendirmiştir. Bk. E. Granville, *age.*, s. 58.